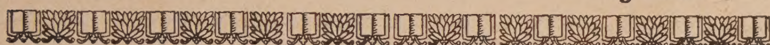
Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.

Redactie-Adres: Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.

Aflevering 4. **Augustus 1917.**

De Boom des Levens

door

Dr. D. J. VAN KATWIJK te Pijnacker.

De eerste hoofdstukken van Genesis hebben te allen tijde de aandacht der Christelijke theologen getrokken, en zijn dan ook met vlijt alle eeuw door bestudeerd. En terecht. Deze verhalen van den „Urstand" der menschheid bevatten zoo gewichtige mededeelingen, dat de beschouwing en opvatting daarvan van de grootste beteekenis is voor de fundamenteele stukken der theologie en van de met hare hulp geconstrueerde wereld- en levensbeschouwing. Hoe echter ook van alle kant bezien en nauwkeurig overwogen, blijven er in deze verhalen moeilijkheden over, die nog steeds niet bevredigend zijn opgelost. Eéne daarvan is: Welke is de beteekenis en het doel van den z.g. „Boom des Levens"? Haar nog eens onder de oogen te zien, is het doel van dit artikel.

Wij vinden van den boom des Levens alleen melding gemaakt in Gen. 2^4—3^{24}. Dit geeft ons reeds aanstonds eene vingerwijzing. Het scheppingsverhaal 1^1—2^3 heeft toch ten doel te verhalen: Gods werken, waardoor aan heel de schepping het aanzijn werd gegeven. *Dit* gedeelte (ongetwijfeld één verhaal) houdt zich bezig met den mensch, hoe hij door God werd geschapen en hoe het hem verging ten opzichte van het doel, dat God hem had gesteld. De boom des levens heeft daarmede iets te maken. Hij wordt dadelijk vermeld, als de schrijver vertelt (v. 7), hoe God den mensch had ge-

vormd: van stof uit het aardrijk, en hem had gemaakt tot „levende ziel", door inblazing van den adem des levens. Daarop volgt (8, 9) de beschrijving van den hof, dien God den mensch ter woonplaats plantte. Na 's menschen schepping deed de Heere uitspruiten allerlei geboomte, dat er aanlokkelijk uitzag en welks vrucht den mensch tot spijs verstrekte. Daaronder waren ook twee boomen, die later eene bijzondere bestemming zouden verkrijgen. De benamingen „boom des levens" en „boom der kennis des goeds en des kwaads" zijn in v. 9 proleptisch gebezigd; zij worden dit eerst, wanneer zij door Gods gebod en belofte dit voor den mensch worden. Van den boom der kennis des goeds en des kwaads vinden wij de bestemming in v. 16 en 17 aangegeven. Wij zouden mogelijk verwachten, dat na v. 17 zou worden vermeld, waartoe de boom des levens dienen moest; wat de Heere Adam dienaangaande gebood en beloofde; maar dat is niet het geval. Het verdere van het verhaal doet ons stellig aannemen, dat Gods woord aangaande den boom des levens toen den mensch is geopenbaard. Maar de eigenaardigheid van den Hebreeuwschen stijl, speculatief de idee aanduidend in de ontwikkeling der werkelijkheid, doet den schrijver onnoodig vinden, dat met notarieele juistheid en met Westersche nauwkeurigheid neder te schrijven. Het onmiddellijke vervolg der geschiedenis brengt in aanraking met den boom der kennis des goeds en des kwaads. 's Menschen handelen met betrekking tot dien boom had ten gevolge, dat hij viel in zonde; dat hij onder Gods oordeel kwam en daarom verdreven werd uit het paradijs. Het toegaan tot — en het eten van den boom des levens werd hem nu ontzegd (3^{22}). Gods oordeelswoorden ziet hij in daden overgaan: een cherub met bliksemend zwaard houdt hem verwijderd, verjaagt hem van den boom des levens. Dit is den oosterschen schrijver genoeg; uit het vermelden van het feit, *dat,* en van de wijze, *waarop* Adam den zegen van den boom des levens heeft gemist, blijkt genoegzaam, wat de beteekenis van dien boom is geweest.

Onder Israel is de herinnering aan den boom des levens blijven voortleven. Niet bij de propheten vindt men hem

vermeld; wel in de Spreuken, waarin Israels wijsheid hare schatten nederlegde. Viermaal komt hij daar voor als iets, waaruit voor den mensch wat goeds en nuttigs voortkomt; iets, dat hem het ware goede, den zegen des levens brengt.

Spreuken 3^{18}: de wijsheid blijkt voor hen, die haar aangrijpen, haar als wijsheid erkennen, en dus haar onderwijs aannemen en onder haar gezag zich stellen een levensboom; zalig is te noemen, die aan haar zich vasthoudt.

Id. 11^{30}. De „vrucht des rechtvaardigen" is een boom des levens; wat uit eenen rechtvaardige voortkomt voor zijnen naaste, is leven, dat hem „leven" doet, blij, opgewekt, gelukkig leven doet.

Id. 13^{12}. Eene verwachting, die uitgesteld wordt, die maar niet vervuld wordt, is het harte tot krankheid; maar een levensboom is de wensch, die komt; die vervuld wordt. Die schenkt of herschenkt den mensch frisschen levensmoed.

Id. 15^{4}. Weet iemand door zachtheid der tong (= kalme, aangename woorden) den vrede te herstellen, dan is deze „medicijn der tong" een levensboom; maar bedrog en leugen, valschheid in woorden baart niet dan verbreking, gelijk een stormwind verwoest en uiteenrukt.

Verder vinden wij in het O. T. niet van den boom des levens gesproken. Gewezen zij op Ez. 47^{7}, ^{12}. H. t. p. wordt niet de boom des levens genoemd; alleen „geboomte" (cf. v. 7 עֵץ collectief), „vruchtgeboomte, welks loof niet verwelkt, en welks vrucht geen einde neemt, maar dat maandelijks nieuwe vrucht voortbrengt. Zijne vrucht is tot spijs en zijn loof tot genezing" (v. 12). Deze plaats is daarom hier vermeldenswaard, omdat de Apoc. in een vers, waarin van den levensboom gehandeld wordt, erop zinspeelt (cf 22^{2}: *εἰς θεραπείαν*).

Israel heeft zich den levensboom dus herinnerd als iets, dat met het leven in verband stond, met het leven in den intensieven zin, zooals een Israeliet dat verstond, het echte, menschelijke leven, rijk genietend, heerlijk bloeiend, overvloedig vrucht dragend. Een leven, dat met God geleefd werd. Dat de ethische beteekenis van het „leven", waarvan Spreuken meldt, voortspruit uit de religieuse, laat Ezechiël zien: hij toont den

messiaanschen eindtijd en de zegeningen des Heiligen Geestes in dien tijd (cf. Jes. 44[3], Joël 3[18]). Wat de zonde doodde, maakt de Heilige Geest levend en gezond. En door Zijne kracht wordt leven gewekt, dat op zijne beurt ander leven voedt en van allerlei krankheden geneest.

De beteekenis van den boom des levens schemert in deze texten eenigermate door. Toch leveren zij geene bijdrage, die ons het verhaal van Genesis noemenswaard verheldert. Het Oude Testament legt zich in zijn vervolg neder bij wat het in den aanvang deed verstaan: het doel van den boom des levens is gemist; daarom wordt er ook niet verder over gesproken. Men ziet liever uit naar leven en heerlijkheid, dat komen zal door den Messias.

De boom des levens, die verdween, toen het aardsche paradijs op hield te zijn, wordt weder genoemd, als van het herwonnen, eeuwige paradijs gesproken wordt. In de Openbaring van Johannes wordt op vier plaatsen van den boom des levens gesproken.

Apoc. 2[7]. In de brieven aan de Klein-Aziatische gemeenten wordt aan de Kerk van Ephese beloofd, dat hij, die overwint, van Christus te eten ontvangt van „den boom des levens, die in het midden van het paradijs Gods is". Blijkbaar wordt hier een verzekering gegeven van de genieting des eeuwigen levens, in bewoordingen aan het O. T.sch verhaal ontleend. Te eten van den levensboom is: deel te hebben aan het eeuwige leven.

Apoc. 22[2], [14], [19]. In de beschrijving van het Nieuwe Jeruzalem wordt driemaal de levensboom genoemd. In v. 2 wordt *ξύλον ζωῆς* beter vertaald door: *geboomte* des levens. Duidelijk wordt hier een toespeling gemaakt op Ez. 47 (zie boven). De beteekenis is: alwat God geeft in de eindeloosheid des eeuwigen levens, zal zelfs hen, die eenmaal zoo ver mogelijk van God verwijderd hebben geleefd (= de „heidenen"), vervullen met genade.

In v. 14 wordt gezegd, dat zij, die 's Heeren geboden doen, zalig zijn te prijzen, omdat zij van God bevoegdheid ontvangen om zich te voeden met de vruchten van den levens-

boom, d. i. zich den regen van het eeuwige leven altijd door te zien vermenigvuldigd.

En in v. 19, waar de juiste lezing is: *ἀπὸ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς* (א A B) en niet: *ἀπὸ τοῦ βίβλου* (Rc), wordt vermanend voorgehouden aan ieder, die moedwillig afdoet van de woorden Gods, in de Openbaring gegeven, dat God zijn deel zal afdoen van den boom des levens en van de heilige stad; voor hem geen zaligheid, aangezien hij den eenigen weg, om haar te verkrijgen, moedwillig zich afsnijdt.

Veelmeer dan de Spreuken geven de plaatsen uit Openbaring (en in verband daarmede die van Ezechiël) licht over de beteekenis van den boom des levens in het paradijs. Zij wijzen op het eeuwige, zalige leven bij God, dat Hij aan Zijn volk geeft. Dat zij dit doen onder den naam van den O. T.schen boom des levens, toont, dat er analogie, ja meer: gelijkheid, bestaat tusschen dat, wat die boom was of symboliseerde, en dat, wat zij vermelden. Aangezien de boom zelf het eeuwige leven niet zijn kan, was hij dus een symbool van het eeuwige, zalige leven voor dien tijd der menschheid, d. i. den tijd van het werkverbond.

Verschillend is erover gedacht, welke verhouding bestond tusschen den boom en het leven, waarvan hij symbool was. Men heeft beweerd, dat het „leven" het physische leven van Adams lichaam was, en dat de boom „boom des levens" werd geheeten, omdat zijne vruchten het op buitengewone wijze zouden hebben gesterkt. Zoo b.v. Dr. A. Kuyper. Te hechten is „aan den boom des levens een lichamelijke beteekenis, als doelende alleen op het natuurlijke leven". [1]) De werking van zijne vrucht was „een werking op het lichaam, die het gevoel van geluk te weeg brengt". [2]) Gelijk de wijn incidenteel, tijdelijk den geest verheft, „biedt de boom des levens een vrucht, ook door het lichaam genoten en op de gemoedsstemming werkend, maar een duurzame verheffing van

---

[1]) Dr. A. Kuyper. De Gemeene Gratie, I, p. 123.

[2]) Idem. Locus de Foedere (1e uitgave) p. 112.

den geest aanbrengend". [1]) De mensch moest daarom verwijderd worden van den boom des levens, omdat het zich zeer wel denken liet, „dat de gevallen mensch, die tot het grijpen van het *geestelijk* leven gansch machteloos was, desniettemin greep naar wat zijn *natuurlijk* leven sterken kon". [2])

De boom toch had in zich de kracht, om den mensch naar het lichaam te sterken en behield die kracht ook, als de mensch gevallen was; hij zou (zoo Adam dan van zijne vrucht gegeten had), hem hebben gesterkt in zijnen overmoed en zijn opzet tegen God. [3]) In gelijken zin schrijft P. Fairbairn [4]): „The tree of life had its natural use, like the other trees of the garden; and both from its name and from its position in the centre of the garden, we may infer, that the effect of its fruit upon the human frame was designed to be altogether peculiar." Het verschil tusschen dezen boom en de andere boomen was blijkbaar dit, „that while they might contribute to his daily support, it alone could preserve in undecaying vigour a being to be supported".

Deze *physische theorie* beschouwt dus de vrucht van den boom des levens als een voedsel, in staat om 's menschen lichaam, zelfs in statu peccati, ten duurzamen leven te onderhouden. Met opzet zeg ik „duurzaam leven", en niet „eeuwig leven", omdat de bedoeling der aangehaalde schrijvers schijnt te wezen, dat een *voortdurend* gebruik van de vrucht van den boom des levens aan 's menschen lichaam altoos-durende gezondheid en kracht zou hebben gegeven, en het geschikt te maken het leven der heerlijkheid te leven. [5])

---

[1]) Dr. A. Kuyper, Locus de Foedere, p. 112.

[2]) Idem, Gem. Gr., I, p. 123.

[3]) Cf. Idem. Locus de Foedere, p. 112, 3.

[4]) P. Fairbairn, The Typology of Scripture[5], I, p. 252.

[5]) Cf. Kuyper, Gem. Gratie, I, p. 124: al het overige geboomte in den hof had de strekking, om zijn lichamelijk leven te onderhouden in den staat waarin het geschapen was, maar deze ééne boom strekte, om zijn *lichamelijk* aanzijn in den staat van heerlijkheid over te leiden. Immers de *Boom des levens* is in het Paradijs eene uitzondering, maar is op de nieuwe aarde de gewone vruchtboom.

Dat de boom des levens het lichaam van den mensch door zijne vruchten versterkte, is ook door Augustinus geleerd. Alleen, dit vond, volgens den Kerkvader, niet plaats op die wijze, waarop dit met de andere spijzen toeging. Hij drukt zich aldus uit, dat Adams lichaam „de ligno vitae virtute mystica praebebatur". [1]) Daardoor kon Adams lichaam niet door ziekte worden gekweld, noch door ouderdom veranderd worden; uit iets zichtbaars kreeg hij onzichtbare kracht, waardoor hij frisch en gezond bleef. [2])

Dit beteekent een belangrijk onderscheid van de physische theorie. En het verschil tusschen haar en de meening van Augustinus (en van de Scolastici, die hem volgden) wordt nog grooter, als wij hierop letten, dat hij voor alles den boom des levens beschouwde als „sacramentum visibile invisibilis sapientiae". Van den boom des levens was Adam gewoon „sumere sacramentum, de caeteris (sc. arboribus) alimentum". [3]) De boom des levens beeldde dan ook Christus af als Dengene, die den Zijnen het leven geeft: „ipsum Christum lignum vitae prophetice dictum". [4])

In gelijken geest heeft onder de Gereformeerden Andreas Rivetus geschreven. „Itaque non rejicimus, quod nonnulli volunt, (arborem vitae) habuisse vim quandam naturalem adversus senium et alias infirmitates, ut in terra homo viveret iis malis exemptus, quibus obnoxii sumus, sed in naturali illa propietate, ex divino instituto, fuisse signum vitae illius beatae, quam homo, Deo in perpetuum obediens, in coelum translatus, adeptus fuisset." „Sed id praeterea adjungimus, Arborem vitae habuisse rationem Sacramenti." [5])

Zij nog vermeld, dat deze *metaphysische* theorie ook ge-

---

[1]) August. de Gen. ad litt. XI 42.

[2]) Cf. August. de Gen. ad litt. XI 54: — quod ex ipso illi subsisteret felix ille ipse status corporis, ex re visibile, virtute invisibili.

[3]) August. de Gen. ad litt. XI 54. Contra Julian. opus imperf. VI 30. Cf. de Gen. ad litt. XI 42: — ex ipso spirituali alimento sapientiae, cuius sacramentum illud lignum erat.

[4]) August. de Civ. D. XX, 26, 2.

[5]) Riveti Opera Onnisa I, p. 164 b.

huldigd wordt door de Lutherschen in aansluiting aan hunne sacramentsleer. De boom des levens, aldus Keil, [1]) diende Adam „zur Verklärung seiner irdischen Natur in das geistige Wesen des ewigen Lebens". „Es gab", zegt Delitzsch, [2]) — das ist der Sinn des Lebensbaumes — im Paradiese ein sacramentliches Mittel, den Menschen ohne Tod in eine höhere Stufe physischen Lebens überzuführen".

Hiertegenover staat de *symbolische* theorie, die niet weten wil van groote inhaerente voedingskracht van de vrucht van den levensboom, noch van eene werking daarvan op 's menschen lichaam, welke die van alle andere spijze ver overtreft, maar die in den levensboom ziet een symbool en een pand van het eeuwige, zalige leven. Aan de spits van hen, die zich aan deze theorie houden, staat de pater ecclesiae reformatae, Johannes Calvijn. „Arbori autem vitae nomen indidit (Deus), non quod vitam homini conferret, qua iam ante praeditus erat, sed ut symbolum ac memoriale esset vitae divinitus acceptae. Voluit igitur hominem, quoties fructum arboris illius gustaret, in memoriam revocare, unde vitam haberet: ut se agnosceret non propria virtute, sed Dei unius beneficio vivere: neque esse intrinsecum bonum (ut vulgo loquuntur), sed a Deo provenire" (In Gen. II^{9}). En verder: „Arborem datam esse in vitae pignus (In Gen. III^{22}). God had aan Adam en Eva den boom des levens gegeven „in arrhabonem immortalitatis, ut eam sibi secure promitterent, quandiu ederent ex illius fructu" (Inst. IV, 14, 18). De verdrijving uit het paradijs had dan ook niet plaats, om Adam te verwijderen van spijsgeboomte, door welks vrucht hij altoos verder had blijven leven; maar zij werd bij Gods oordeelspreuk bijgevoegd, als „solemnius excommunicatio, ut se priore vita privatum esse, intelligat". (In Gen. III^{22}). Een symbool en pand des eeuwigen levens was de boom des levens; van dat leven, dat uit God door Christus den Zijnen toevloeit, vandaar

---

[1]) Keil, Genesis^{3}, p. 59.

[2]) Delitzsch, Neuer Comm. Gen., p. 113.

dat Augustinus' gevoelen hem behaagde: „fuisse arborem vitae Christi figuram" (In Gen. II[9]).

In dien zin hebben ook de Gereformeerden van later tijd zich uitgelaten. Hoewel zij de vraag naar het al of niet bijzonder voedende van de vrucht van den boom des levens in het midden lieten [1]), spraken zij zich zeer beslist uit, dat de boom des levens zijnen naam ontleende aan het eeuwige leven, niet aan het tijdelijke. „Sacramentum . . . . aeternae vitae fuit . . . . arbor vitae," zegt Cocceius. „Arborem vitae sive vivificam vitam aeternam obsignasse. Arbor vitae significabat eum, qui est Vita hominum." Aldus was de boom des levens voor Adam, die door zijn werken de genade zijns Gods ter eeuwige zaligheid moest verwerven „sacramentum justificationis ex operibus." [2]) Zoo stond Adam het eeuwige leven in teeken voor oogen, en de belofte Gods, die Zijne genade gaarne onder teekenen der Zijnen toereikt, werd hem daardoor verzegeld, en wel naar den eisch van het werkverbond: wanneer hij Gode zijn trouw had betoond in de daad der gewilde gehoorzaamheid.

De vraag, of wij bij den boom des levens te doen hebben met één exemplaar of met eene soort, kunnen wij gerust onbeslist laten. Verwijzende naar Ez. 47[7] en Apoc. 22[2], waar van „geboomte" gesproken wordt, heeft men wel willen beweren, dat „boom des levens" collectief op te vatten was. Hiertegen zou kunnen worden aangevoerd, dat in de apocalyptische visioenen wel van de werkelijkheid kan zijn afgeweken ter wille van de uitbeelding der zaak. Maar te beslissen valt het niet, en ter zake doet het niet toe.

Zoo is ook van geen beteekenis de quaestie, of de vrucht van den levensboom groote voedende waarde bezat. Aan-

---

[1]) Zie Cocecius, de Foedere ac Testamento Dei cap II § 32: „licet non negemus κατ᾿ ἐξοχήν vim aleudi et vegetandi corporis habere potuisse; quod in medio relinquimus".

[2]) Cocecius, o. c. cap II § 32, 36, 38, 40, (Opera Omnia tom. VII p. 51.) Zie ook Braun, Leer der Verbonden, I, 3, 2, 8, § 19; Witsius, de oecon. foed. I, 6, § 12.

wijzing is er niet voor; het is beweerd onder invloed der physische theorie, die „leven" opvatte als het natuurlijk leven des lichaams. Maar de text geeft niets om dit vast te stellen of zelfs te vermoeden.

De meening, als zou „leven" in de benaming: boom des levens als physisch leven, leven van het lichaam, te verstaan zijn, moet worden verworpen. Want:

1. alle boomen gaven lichamelijke sterking door het gebruik van hunne vruchten; zou deze ééne dan, omdat hij het bijzonder zou hebben gedaan, met zulk eenen absoluten titel, moeten worden aangeduid?

2. de opvatting wordt magisch en draagt inderdaad in de uitlegging van Gen. 3^{29} eene gedachte in, die door de Schrift elders wordt wedersproken. Deze nl.: dat de boom inhaerente kracht zou bezitten, om Adam na zijnen val in zonde, tegen Gods wil, te sterken en in 't leven te doen blijven. Dan zou Adam, door van de vrucht van den levensboom te eten, Gods oordeel en vonnis hebben kunnen krachteloos maken. De zin van dit vers kan geene andere zijn dan dat God hier de dwaze gedachten van den zondigen mensch afsnijdt (Witsius); dat God ironice den zondaar zijne groote voorrechten ontneemt (Calvijn). De mensch had zich gewaand God te zijn, door zelf te bepalen (= kennen, ידע) het goed en het kwaad. Daarover was Gods oordeel gekomen, en om te bewijzen, dat Gods straf kwam, werd Adam het teeken ontnomen, waar de genade zelven vervallen was. „Arborem datam esse in vitae pignus. Quare ut se priore vita privatum esse, intelligat, solemnis excommunicatio additur" (Calvijn).

3. de iuxtapositie naast den boom der kennis des goeds en des kwaads wordt in het geheel niet doorzien. De beteekenis van dien boom wordt uit de geschiedenis duidelijker toegelicht. Hij heeft betrekking op 's menschen zedelijke volmaking. Zijne onschuld moest zich verdiepen tot heiligheid; zijne aanleg tot liefhebben zich bewust worden in de daad der gehoorzaamheid; het liefhebben moest ontwaken tot den wil om lief te hebben en daarom Gods bevel te volvoeren. Hoe komt naast dien boom dan de boom des levens te staan,

zoo die alleen maar aanbracht: eene intensieve lichamelijke sterking? De text legt tusschen beide boomen een verband, waardoor de beteekenis van den boom des levens wordt verstaan. Omdat Adam gegeten heeft van den boom der kennis van goed en van kwaad, is hij onder Gods oordeel van den dood gekomen en daarom van den boom des levens verdreven geworden. Physisch leven zou moeten staan tegenover physischen dood. En dat is geenszins het geval. Physice blijft Adam leven, ook al sterft hij. Dood moet hier dus verstaan in den intensieven zin der Schrift: scheiding van God onder het gevoel van Zijnen goddelijken toorn. Maar dan is met „leven" ook bedoeld: het leven met God; het leven der eeuwige zaligheid. En zoo opgevat, kan dan de beteekenis van den boom des levens niet anders zijn dan deze: dat God, die aan de zedelijke volmaking van Adam verbonden had, diens zaligheid in het eeuwige leven, naast den boom der kennis des goeds en des kwaads, in het paradijs geplaatst heeft den boom des levens, om Adam te zijn een teeken der goddelijke genade, door welke het leven in eeuwige zaligheid hem zou geschonken worden, en tevens eene verzekering, een pand van God, dat hij het zou ontvangen, zoo hij zedelijk was volmaakt door zijne gehoorzaamheid in liefde.

4. Zoo komen dan ook de woorden tot hun recht en worden in hunne kracht erkend. חיים als lichamelijk, physisch leven en עולם (in Gen. 3^{22}) als heel lange tijd zijn zeer mat.

Zeker beteekent „leven" in de H. Schrift ook: leven in den zin van bestaan in zijn lichaam op aarde, cf. Gen. 5^{3}, 27^{40} enz.; maar dat is de gewone taal van het alledaagsche leven, waarvan men zich in verhalen en chronieken bedient. Maar hier, waar het om de hoogste en gewichtigste ethische en geestelijke zaken gaat; waar dingen van tijd en eeuwigheid beslist worden, moet het in dien vollen, diepen zin genomen worden, die het elders heeft. Leven is voor den Hebreeër niet een abstract begrip: *τὸ* esse als vis se ipsum movendi; maar leven is hun zoo concreet mogelijk: het genieten, het beleven van het leven, waarvan *τὸ* esse het substraat is. In de religieuse taal is „leven" dus: het bezitten

en smaken van de gemeenschap met God. In dien geestelijken zin moet het hier genomen; boom des levens = boom, die teeken en onderpand is van het eeuwig-bij-den-Heere-zijn; van het zalig eeuwig leven. Cf. Ps. 16^{11}, 30^{6}, 36^{10}, 63^{4}.

Zoo komt dan ook עוֹלָם tot zijne kracht; het beteekent niet: een lange duur, onzeker tot hoelang; maar het ziet hier op het eindelooze, nimmer-eindigende eeuwige.

5. Vat men חיים op als vita beata, dan wordt het noemen in de Openbaring van Johs. van den boom des levens zeer zinrijk. Want daar te plaatse beteekent *ξύλον τῆς ζωῆς* de genade des eeuwigen levens, den Zijnen door God gegeven. En de vingerwijzing is onmiskenbaar: wat in het werkverbond verloren ging, wordt geschonken in het genadeverbond. Anders is deze benaming in de Apoc. niet anders dan eene analogie, eene taalfiguur, waardoor men mag concludeeren e minore ad maius, van het sterke lichaamsleven tot het eeuwige geestelijke leven. Maar dan mag gevraagd, of daarin ligt voldoende rechtvaardiging voor zulke allermerkwaardigste benaming.

Mijn resultaat moge dus dit zijn: dat de boom des levens, evenals de boom der kennis des goeds en des kwaads geweest is een gewone boom, in dit opzicht verschillend van de andere boomen in Eden, dat God dezen aan Adam had aangewezen als teeken en onderpand van het eeuwige, zalige leven, dat zijn deel zou worden, wanneer hij Gods eisch met betrekking tot den boom der kennis des goeds en des kwaads zoude hebben gehoorzaamd.

RECENSIËN.

Dr. J. SCHRIJNEN. **Nederlandsche Volkskunde.** Twee deelen.
Zutphen, W. J. THIEME en Cie.

Al meer wordt ingezien dat voor den predikant de studie van psychologie en volkskunde onmisbaar is. Zal de dienaar des Woords naar de behoeften zijner gemeente prediken en in het huisbezoek bij de zielen aansluiting vinden, dan moet hij zijn menschen verstaan. Hij dient niet alleen door literatuur en empirie de caracteristica van het religieuze leven in een bepaalde streek te kennen, maar ook een tamelijk belijnd beeld te bezitten van de natuurlijke psyche, daar toch het natuurlijke en het geestelijke nauw samenhangen. Men moet, om het geestelijke Ding an sich van een groep te vatten, de historie van die groep kennen, den volksaard in zijn eigenaardigheden van andere onderscheiden, de zeden en gewoonten kunnen verklaren en begrijpen en dus in de meeste gevallen eerbiedigen, men moet het volk in zijn taal zijn hartetonen hooren verklanken. Een predikant die van de volkspsyche studie maakt, ziet zijn moeite rijk beloond. De herder, die zijn schapen kent, kan ze gemakkelijk leiden.

Wie op het terrein der Nederlandsche Volkskunde zich wil oriënteeren, doet goed zich te laten leiden door een uitnemend gids als Dr. J. Schrijnen, bijzonder hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, benoemd van wege de Roomsche Vereeniging voor bijzondere leerstoelen. Zijn tweedeelig werk over de Nederlandsche Volkskunde, opgedragen aan „De Bevolking van Groot Nederland hereenigd in dagen van beproeving", in kloek formaat en op stevig papier uitgegeven door de firma Thieme te Zutphen, bevat een schat van gegevens. Uit den aard der zaak is aan het Roomsche volksdeel de meeste aandacht geschonken, maar Protestantsche zeden, gewoonten en eigenaardigheden worden evenzeer beschreven en verklaard. Het eerste hoofdstuk. *Algemeene beginselen en maatschappelijke instellingen* behandelt

1. Lagen en gebied onzer volkskultuur, 2. Dorp en dorpsgebied, 3. De boerenwoningen (voor den predikant kan het soms zeer nuttig zijn te weten, wat het onderscheid is tusschen een boerenwoning in Friesland en Zeeland, in Rouveen en de omstreken van Venloo; de schrijver geeft van die alle een plattegrond), 4. Volkstypen en Kleederdrachten. Het tweede hoofdstuk over *Volksreligie*, (1. Volksreligie en geestenwereld, 2. Volksfeesten) is voor theologen van bizonder belang en overtuigt er ons opnieuw van hoeveel animistische gebruiken in den christelijken kring zijn overgebleven. Hoofdstuk drie over *Het privaatleven* is niet minder interessant en laat licht opgaan over allerlei gebruiken bij 1. Geboorte en kindsheid, 2. Liefde en huwelijk, 3. Het huiselijk verkeer, 4. Akkerbouw en veeteelt, 5. Ziekte, dood en begrafenis. Het vierde hoofdstuk beschrijft de *Volkstaal*: 1. Het taaleigen, 2. Onze plaatsnamen (Het is wel aardig te weten wat de naam van de stad of het dorp, waar we wonen, beteekent). Het zesde hoofdstuk over *De Volkskunst* is zeer rijk: 1. Raadsels en spreekwoorden, 2. Sprookjes, sagen en legenden, 3. Het Volkslied, 4. Bouwkunst en decoratieve kunst. Het slothoofdstuk behandelt De *Volkswetenschap*: 1. Volksetymologie, 2. Volksgeneeskunde, 3. Natuurverklaring en weerkunde, 4. Plantlore.

Uit deze opsomming moge voldoende blijken, dat wij hier met een voortreffelijk werk op folkloristisch gebied te doen hebben. Wie het leest, leert de kaart van de psyche van het Nederlandsche volk beter kennen. Dat is voor den ambtelijken arbeid veel waard.

T. HOEKSTRA.

Thomas van Aquino. Inleiding tot leven en leer naar Dr. MARTIN GRABMANN, prof. der Wijsbegeerte aan de Universiteit te Weenen, door Dr. J. H. E. J. HOOGVELD, prof. der Wijsbegeerte aan het Seminarie te Culemborg.
Utrecht, Wed. J. R. VAN ROSSUM, 250 bldz.

Het is een goede gedachte geweest van Dr. Hoogveld het boek van Dr. Grabmann over Thomas te bewerken en bij

het Nederlandsche publiek te introduceeren. Prof. Grabmann is uitnemend kenner van de scholastieke theologie en philosophie, bewijze het instructieve werk *Die Geschichte der scholastischen Methode.*

Het boek, dat op goed papier en zeer helder gedrukt is, biedt in het eerste deel een overzicht van het leven, in het tweede een overzicht van de leer van Thomas, hoofdzakelijk van zijn philosophisch systeem. Het derde deel geeft een uitgewerkte en belangrijke Bibliographie.

Werken over den grooten Aquiner als van den Amsterdamschen hoogleeraar Dr. J. v. d. Groot én den Weener Prof. Grabmann zijn geschikt om Thomas in hoofdtrekken te leeren kennen en waardeeren, en te voeren tot de studie van den grooten Scholasticus zelf. Elk theoloog en philosoof van Gereformeerde Confessie kan uit Thomas' Summa, ondanks den houterig-scholastischen vorm en de specifiek Roomsche ideeënconstructie, veel leeren. T. HOEKSTRA.

Dr. RAIMOND VAN MARLE. **De mystieke leer van Meister Eckehart.**
Haarlem, J. W. BOISSEVAIN & Co., 1916.

De schrijver stelt zich met zijn boek ten doel Eckehart aan het groote publiek bekend te maken. Hij vertaalde zoo goed hij kon, maar trachtte niet te verklaren, „een ieder begrijpe zoo als hij het kan". Ook deed hij geen poging „van Eckehart een philosoof te maken" en zijn leer in een systeem te persen. „Het eenige dat ik deed is de leer, welke hij in zijn Duitsche preeken en geschriften neerlegde, te classeeren, en er op die wijze toch min of meer een geheel van te vormen." Dat de auteur niet de wetenschap dient, maar het „groote publiek" wil voorlichten blijkt, behalve uit de zooeven gegeven aanhalingen, o.a. uit de mededeeling op pag. XVIII, dat hij zich in betrekking tot Eckehart's biografie niet in strijdvragen wil verdiepen, maar slechts dat geeft, „wat hem het waarschijnlijkst voorkomt". Prof. Aalders' in *Groote Mystieken* uitgegeven werkje over Eckehart oriënteert beter dan dit bijna 500 bladzijden groote boek. T. HOEKSTRA.

Dr. F. W. GROSHEIDE, **Beginselen en feiten.** Kampen, J. H. KOK, 1917.

In dit op den jongsten Vrije Universiteitsdag gehouden referaat omschrijft Prof. Grosheide eerst wat beginselen en wat feiten zijn. Daárna wijst hij aan welk verband er tusschen die beide bestaat en welk gebruik de man van wetenschap er van moet maken. Dit geschrift neemt onder onze Gereformeerde *Scolastica* een waardige plaats in. Vooral eerstejaarsstudenten kunnen er winst mee doen.

T. HOEKSTRA.

Ik geloof. Overdenkingen over de twaalf artikelen van ons algemeen, ongetwijfeld Christelijk geloof als belijdenis der gemeente, door F. C. MEIJSTER, Dienaar des Woords te Rotterdam. Rijswijk, H. J. SPRUIJT, 198 bldz. f 1.75, geb. f 2.25.

De uitgever Spruijt is onvermoeid in het ter markt brengen van boekwerkjes die als belijdenisgeschenken dienst kunnen doen. Na de Goede Belijdenis en de Nieuwe Gehoorzaamheid geeft hij thans onder den titel Ik geloof een verklaring van het Symbolum Apostolicum. Ditmaal zijn het niet meditaties van onderscheidene predikanten, maar is, gelijk bij den aard van eene zoodanige verklaring past, de bewerking aan ééne hand toevertrouwd. In Ds. Meijster heeft de heer Spruijt een bewerker gevonden die voor zijne taak blijkbaar goed berekend is. In keurigen, sprankelenden, soms naar mijn smaak wel eens wat overladen stijl, biedt deze een gezonden en degelijken inhoud, na eene Inleiding over Ik geloof gegroepeerd in XII hoofdstukken, waarin telkens één Artikel behandeld wordt. De uitgever zelf zorgde voor eene waardige typografische uitvoering, en voor een passenden band, naar eene teekening van Jac. Ph. Wormser.

G. CH. AALDERS.
